

ניל שרמן, דניאלה הלר

ועד החקלאות (1921–1927) כגשר בין המחלקה להתיישבות, ההתיישבות הפועלית והאיכרים*

חשיבותה של העזרה שנתנה על-ידי ועד החקלאות להנהלה הציונית בהנהלת עניני החקלאות היא רבה, ומובטחני שכותב תולדות ההתיישבות ימצא בפרטיכילים של ועד החקלאות חומר רב לעבודתו.

ארטור רופין¹

מבוא

במאמר זה נתאר וננתח את משמעות פעילותו של ועד החקלאות, ששימש גוף מייצג ליד המחלקה לחקלאות ולהתיישבות של ההנהלה הציונית בארץ ישראל בשנים 1921–1927. בתקופה זו עבר המפעל ההתיישבותי של ההסתדרות הציונית מפעילות ניסיונית בנקודות יישוב בודדות לפעילות סדירה בהיקף הולך וגדל. תוך כרי תהליך ההתרחבות עוצבו המסגרות הארגוניות ורפואי הפעולה של המערכת ההתיישבותית-חקלאית. בני התקופה ייחסו חשיבות רבה להשפעת ועד החקלאות על פעילותה של המחלקה להתיישבות; הוועד מילא תפקיד חשוב בהסדרת יחסיה של המחלקה להתיישבות עם הגורמים השונים שהיו קשורים בהתיישבות, האיכרים מצד אחד, והפועלים החקלאיים ויישובי הפועלים מן הצד השני, ובגיוסם של אלה לתמיכה ציבורית-פוליטית בתכניותיה של המחלקה וברישות התקציביות שנבעו מהן. עקב כך גם שימש הוועד מקום מפגש מרכזי לנציגי שני הציבורים האלה. אולם למרות כל אלה לא זכה הוועד לתשומת לב המתאימה מצד כותבי ההיסטוריה ההתיישבותית.²

מבחינת ההתיישבות החקלאית, כמו בתחומים אחרים, היווה כיבוש הארץ על ידי

* עבודה זו נכתבה במסגרת מחקר מקיף יותר בנושא גיבוש המערכת המוסדית של הסקטור החקלאי בשנים המוקדמות של תקופת המנדט. מחקר זה ממומן בחלקו על ידי התאחדות האיכרים ובחלקו על ידי חבר הנאמנים של המרכז לחקר ההתיישבות. תודתנו נתונה לעובדי הארכיון הציוני המרכזי בירושלים ולעובדי ארכיון העבודה על-שם פ. לבון בתל אביב על עזרתם הרבה.

1 פרוטוקול ישיבת ועד החקלאות במושב ה-18, כימים כ"ב–כ"ד באלול תרפ"ד (23.9.1924–21), ארכיון העבודה (להלן: אה"ע), רשימה III, חטיבה 2351V, תיק 821.

2 א. בייז, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת גן 1970 (להלן: בייז). ועד החקלאות מוזכר בעמ' 151, 154, 280; לא מצאנו התייחסויות נוספות.

הבריטים נקודת מפנה. שלטון בריטי ברוח הצהרת בלפור אמור היה לאפשר לגורמים בתוך היישוב ולמוסדות הציוניים פעילות בקצב ובממדים שלא נודעו עד אז. כפי שכתב י. וילקנסקי מהמחלקה להתיישבות אל י. סימון מהמשרד הארצישראלי של ההנהלה הציונית בלונדון – נתעוררה ציפייה ל"עבודה גדולה, רחבת ידיים."³ צעד ראשון להידוק הקשר בין המוסדות הציוניים לבין הגורמים היישוביים בארץ עשה ועד הצירים ב-1919, ככנסו את "המועצה לעיקרי ההתיישבות", גוף אר-הוק שקיים סדרת דיונים בקיץ של אותה שנה.⁴ אולם במועצה זו עדיין שלטו התפיסות הרעיוניות של ועד הצירים⁵: באמתלה של הגבלת ההשתתפות למומחים בלבד, לא ניתן ייצוג לארגוני הפועלים וליישוביהם, ומבין הגורמים היישוביים הנוגעים בדבר, רק האיכרים יוצגו במועצה.⁶

כשפינה ועד הצירים את מקומו להנהלה הציונית, חל שינוי ברור לטובת הפועלים, ובעקבות שינוי זה זכו הפועלים לייצוג הולם בוועד החקלאות. עם זאת, הניסיון להבטיח הידברות בין האיכרים לבין האחראים להתיישבות במוסדות הציוניים לא פסק. נציגי האיכרים שותפו בוועד החקלאות יחד עם נציגי הפועלים, וזאת כדי להפיג את חששם מפני "התיישבות לאומית" שתהיה למעשה "התיישבות עובדת", וכדי לתת להם, במידת האפשר, הרגשה של שותפות במעשה ההתיישבות של ההסתדרות הציונית.

המניעים להקמת ועד החקלאות

הקונגרס הציוני ה"ב (קרלסברג, 1921) החליט להסדיר את פעילותה של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל על ידי הקמת ההנהלה הציונית בארץ כמסגרת-קבע, שתחליף את ועד הצירים הארעי ואת המשרד הארצישראלי הוותיק. אחת המשימות העיקריות שהוטלו על ההנהלה החדשה הייתה יישובו של עמק יזרעאל, שהקונגרס אישר את רכישתו. יישוב העמק היה אמור להיות הניסיון הראשון לישים בהיקף רחב את רעיון ההתיישבות הלאומית – התיישבות על ארמת הקרן הקיימת לישראל (להלן: הקק"ל), במימון ההסתדרות הציונית, כפעולה יוזמה של המוסדות הציוניים. המועמדים היחידים להתיישבות לפי דגם זה באזורים חדשים ולא מפותחים אלה היו קבוצות הפועלים. ראשי המפעל ההתיישבותי של ההסתדרות הציונית, ארתור רופין ועקיבא יעקב אטינגר, גילו פתיחות לרעיונות החברתיים-כלכליים של הפועלים (עבודה עברית, עבודה עצמית, קבוצה, מושב, קיבוץ), אם כי לא מחויבות בלעדית לרעיונותיהם ולארגונים ולמפלגות שעמדו מאחוריהם. כן אימצו את עקרון המשק

3 מכתב י. וילקנסקי אל יוליוס סימון, יולי 1919, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) S15/17A.

4 פרוטוקולים של המועצה לעיקרי ההתיישבות, אלול תרע"ט, אצ"מ S15/17A.

5 יונתן שפירא, אחרות העבודה ההיסטורית, תל אביב 1975, עמ' 26, 70.

6 פרוטוקול ישיבת המועצה לעיקרי ההתיישבות, ח' באלול תרע"ט, אצ"מ S15/17A.

המעורב, שתאם את תפיסתם המשקית של הגורמים הפועליים.⁷ למרות קרבתם לתנועת הפועלים, ואולי דווקא בגללה, הבינו רופין ואטינגר את הצורך שבפיתוח ערוצי תקשורת למחנה המתחרה, האיכרות הפרטית. הדיפת הביקורת שהושמעה בקונגרס הי"ב על קשרי המוסדות הציוניים עם ארגוני הפועלים לא הייתה משימה קלה, וכמוה גם המאבק להשגת אישור הקונגרס לתכניות המחלקה להתיישבות. הסקטור הכפרי-חקלאי היה בתקופה זו אחד ממוקדי הכוח של הבורגנות ביישוב, וגם מוקד של התעניינות ומעורבות ישירה של בעלי הון בגולה שחיפשו קשר לארץ ישראל על ידי השתתפות במפעל "האחויות", לדוגמה. מבחינה כלכלית היו האיכרים הגורם הדומיננטי ביישוב. האיכרים והמוסדות שטיפלו בהם החזיקו ברוב אמצעי הייצור החקלאיים שעמדו לרשות היישוב באותה תקופה.⁸ במושבות האיכרים התגבש המשק החקלאי בדפוס חברתי-כלכלי שהדגיש את הקניין הפרטי; פותחה תפיסה משקית, המושתתת על עקרונות ההתמחות והייצור המכוון לשיווק, ובמיוחד לשוקי חוץ. האיכרים טענו לעמדה בכירה בחברה היישובית, ועקב קרבתם הרעיונית לזרם המרכזי בתנועה הציונית, ציפו שערכיהם החברתיים ועמדותיהם בסוגיות המשקיות יזכו לתמיכה רחבה.

לפיכך, כאשר האחראים להתיישבות מטעם המוסדות הציוניים החלו ליוזם מפעלי התיישבות חקלאית, הם גילו התחשבות במעמדם וברעותיהם של האיכרים ובני בריתם. הדבר בא לידי ביטוי בניסיונות הקואופטיציה שהתמקדו בוועד החקלאות, שהקמתו אושרה בקונגרס הי"ב כצעד משלים לאישור תכנית הפעולה המורחבת של המחלקה להתיישבות. שיתופם של נציגים בכירים של האיכרות בוועד החקלאות, ודרכו בעבודת המחלקה להתיישבות, נועד להפיס את דעתם ולהביא אותם להזדהות, ולו חלקית, עם עבודתה של המחלקה ולנכונות לשתף עמה פעולה. שיתוף נציגי הסקטור החקלאי הוותיק נועד כמו כן להגביר את מודעותם למעמדה של המחלקה להתיישבות כנציגותו הרשמית של הסקטור החקלאי כולו כלפי המוסדות הציוניים. מודעות זו הייתה אמורה לאפשר את גיוסם להגנה על ענייני המחלקה, על בסיס האינטרס המשותף לכל מרכיבי הסקטור החקלאי, כנגד חוגים ציוניים, בעיקר בגולה, שהטילו ספק בחיוניות ובזכות הבכורה של ההתיישבות החקלאית בעבודה המעשית של ההסתדרות הציונית.

כוונת אלה, שהולידו את המחוזה כלפי הסקטור החקלאי הוותיק, צוינו במפורש על ידי ראשי המחלקה בהתייחסם לסיבות שהביאו להקמת ועד החקלאות. כך תואר תפקיד הוועד חצי שנה לאחר הקמתו:

7. ביין, פרק שני.

8. לגבי הבעלות על הקרקעות, ראה: *Survey of Palestine*, Unknown 1946, p. 376. באשר למטעים, ידועה העדיפות הניכרת שהייתה לחקלאות הפרטית באותה תקופה. לגבי הגפן, השקד וההדרים, ראה: ד. גורביץ וא. גרץ, ההתיישבות החקלאית העברית בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 61-63.

בהכירנו את האחריות הגדולה המוטלת עלינו בעבודתנו החקלאית לא רק כלפי ההסתדרות הציונית, אלא כלפי כל העולם היהודי המתעניין בתחית ארץ ישראל, ובהכירנו את הערך הגדול שיכול להיות בזה שרוב פעולותינו תעשנה על-פי התיעוצות עם באי-כח הישוב הקיים בארץ, סדרנו את ועד החקלאות שהוא מועצת מומחים בחקלאות מכל סוגי הישוב ושנבחר מצד ההנהלה הציונית והועד הלאומי. הרבה התלוננו על ההסתדרות הציונית על שאינה מתחשבת בעבודתה בארץ עם ב"כ הישוב הקיים. על ידי ועד החקלאות העברנו את הגשר בין ההנהלה הציונית בארץ והישוב החדש מצד אחד לבין הישוב הישן מצד שני.¹⁰

שימת הרגש במסמך זה על הצורך ליצג את כל המגזרים בסקטור החקלאי בולטת במיוחד לנוכח ההחלטה שהתקבלה אך שנתיים קודם לכן, בעת הרכבת המועצה לעיקרי ההתיישבות, החלטה שדגלה בתפיסה "מקצועית" ושמנעה ייצוג מהפועלים. עתה הוטעם דווקא מגוון המגזרים שישותפו בעבודת ועד החקלאות:

ועד החקלאות יהיה מורכב מב"כ ההסתדרות הציונית והישוב וישותפו בו ב"כ כל שדרות הישוב החקלאי המעוניינים בהתפתחות התיישבותנו, הדור הראשון והדור הצעיר במושבות, פועלים מהישוב החדש, מומחים בענייני חנוך חקלאי ונסיונות חקלאיים.¹¹

שיתוף מומחים ובעלי ניסיון מהסקטור הוותיק, בנוסף לתועלתו הישירה בשיפור היחסים עם האיכרים עצמם, שימש גם אמצעי הגנה בפני ההתקפות של מבקרים ביישוב ומחוצה לו. כפי שכבר צוין, המועמדים העיקריים להתיישבות הלאומית באותה תקופה היו קבוצות הפועלים. המחלקה הייתה, אם כן, חשופה לביקורת ציבורית מצד חוגים לא-פועליים ביישוב ובתנועה הציונית, שטענו כנגד ברית זו שבין מנגנון ביורוקרטי ציבורי לבין קבוצת לחץ הנסמכת על קופת הציבור אך הרוגלת באידיאולוגיה רדיקלית הנוגדת את האינטרסים הכלכליים והערכיים-חברתיים של החוגים הבורגניים. ביקורת ברוח זו הובעה בחריפות ברין-וחשבון של ועדת הריאורגניזציה. הוועדה תקפה את ההתיישבות הפועלית במישור המשקי-מקצועי. חבריה קבעו ששאיפת הפועלים להגשים ערכים רדיקליים העבירה אותם על דעתם. הפועלים תוארו כצעירים חולמניים, חסרי ידע מקצועי

- 9 היישוב הישן – הכוונה כאן לסקטור החקלאי הפרטי במושבות, ולא ליישוב הישן במשמעות המקובלת כיום.
- 10 הר"ח שהגישה האקוטיבה הציונית לאספה הציונית השנתית בקרלסבר, אלול תרפ"ב; ר"ח המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית בארץ ישראל, 1.10.1921–1.6.1922.
- 11 פרוטוקול משיבות ועד החקלאות במושבו הראשון, י"ח-י"ט בכסלו תרפ"ב (19-20.12.1921), אה"ע, רשימה III, חטיבה IV, 235, תיק 506.

וניסיון מעשי; הפקידות הציונית אופיינה כמי שנגררת אחרי הפועלים מסיבות לא ענייניות ואינה מבצעת את משימתה – השתלטות על מעשיהם של הפועלים ועיצוב המסגרת הארגונית והתוכן הדרושים מבחינה מקצועית.¹² נוסף לצורך בהשגת לגיטימציה מקצועית לפעילות המחלקה להתיישבות, קיים היה צורך בסיוע מקצועי-ענייני של בעלי ידע מחוץ למחלקה, שכן באוקטובר 1920 עבדו במחלקה פחות מעשרה עובדים מקצועיים וטכניים.¹³ רוב המועמדים לתפקידי ייעוץ באו משורות האיכרים ומעובדי המוסדות שעסקו בהתיישבות האיכרים קודם להקמת המחלקה. ואמנם, כפי שיפורט להלן, מומחים מהיישוב הוותיק שותפו באופן פעיל לא רק בדיונים, אלא גם בבדיקות שנערכו בשטח ובטיפול הישיר בבעיות שעמדו על הפרק ביישובי הפועלים.

הרכבו של ועד החקלאות

ועד החקלאות קיים את מושבו הראשון בימים י"ח-י"ט בכסלו תרפ"ב (19-20 בדצמבר 1921). הבסיס הפורמלי להקמתו היה כאמור החלטת הקונגרס הציוני הי"ב, שביקש להקים מוסד רחב, בעל סמכויות מחייבות, מעין גוף מחוקק לתחום ההתיישבות. עם חברי הוועד היו אמורים להימנות ראשי כמה מחלקות של ההנהלה הציונית, נציגי קרן היסוד, הקק"ל והבנקים הציוניים, וכן נציגים מטעם הוועד הלאומי, שאחד מהם אמור היה להיות נציג תנועת העבודה.¹⁴ הגוף שהוקם בסופו של דבר על ידי ההנהלה הציונית בארץ ישראל ביזמת אטינגר,¹⁵ היה שונה למדי מזה שהחליט עליו הקונגרס, הן בהרכבו והן בסמכויות הפורמליות שהוקנו לו: במקום מוסד רחב – נוסד ועד מצומצם; במקום גוף ריבוני המעצב מדיניות – הוקם גוף מייצע (מכל מקום, מבחינה פורמלית; ראה בהמשך, בפרק "תפקידו וסמכויותיו של ועד החקלאות"). ההנהלה הציונית קבעה שבועד יהיו שבעה חברים: מנהל המחלקה להתיישבות, שישמש יושב-ראש, שלושה חברים מטעם ההנהלה הציונית ושלושה נציגים מטעם הוועד הלאומי.¹⁶ בוועד לא הוקצו מקומות לראשי מחלקות של ההנהלה הציונית, ולמרות החלטת הקונגרס, גם מוסדות המימון של התנועה הציונית לא זכו לייצוג. יש בכך אולי עדות למוגבלות יכולתו

12 ראה, למשלו: *Report of the Reorganization Commission of the Executive of the Zionist Organization on the Work of the Zionist Organization in Palestine*, New York N.D.

13 רשימת פקיד המחלקה לחקלאות ולהתיישבות, אוקטובר 1920, אצ"מ S15/11.

14 *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des XII Zionisten-Kongress in Karlsbad*, Berlin 1922, p. 747. תרגום אנגלי של ההחלטה: אצ"מ S15/352I.

15 ש. קפלנסקי, פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-23, ט' בכסלו תרפ"ז (15.11.1926), אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 676; וכן: י. אטינגר, עם חקלאים עברים בארצנו, תל אביב תש"ה, עמ' 159.

16 ר"ח על פעולות ועד החקלאות מראשית היווסדו ועד סוף תרפ"ה, י"ז בניסן תרפ"ז (14.1926), אצ"מ S15/219A.

של הקונגרס, כמוסד העליון של ההסתדרות הציונית, לאכוף את מרותו על ההנהלה, הזרוע המבצעת של התנועה.

יש לציין, שהן ההנהלה הציונית והן הוועד הלאומי לא בחרו אישים מהמוסדות הכספיים כנציגיהם בוועד. צירוף נציגי גופים אלה, אשר היו שותפים חשובים למעשה ההתיישבות החקלאית, יכול היה כמובן להעניק משנה תוקף לדיוני הוועד ולהחלטותיו. הסיבות לפסיחה זו על המוסדות הכספיים אינן ברורות. ייתכן שהשאתם בחוץ משקפת את רצונה של המחלקה להתיישבות, כגוף מבצע מקצועי, להבליט את מרכזיותה בקביעת מדיניות ההתיישבות החקלאית ולהימנע מצעד שהיה מרחיב את דריסת הרגל של גורמים שעיקר פעילותם בתחום הפיננסי. בדיוני הוועד נתגלה לעתים קרובות עימות בין השאיפות המבצעיות של המחלקה ולקוחותיה לבין דאגתם של אנשי הכספים של ההנהלה הציונית להבטיח איזון בין הכנסותיו והוצאותיו של מפעל ההתיישבות. שיתוף נציגי הקרנות היה מחליש ללא ספק את עמדתה של המחלקה בעימותים אלה. על כל פנים, הקק"ל מצדה ראתה את עצמה נפגעת מאי-ייצוגה בוועד החקלאות, ועשתה מאמצים לשנות את ההחלטה בנידון. חברי ועד החקלאות מטעם ההנהלה הציונית בשנים הראשונות לפעילותו היו: עקיבא אטינגר, מנהל המחלקה להתיישבות – יושב ראש; אליהו קראוזה, מנהל בית-הספר החקלאי מקוהה ישראל; ברוך ראב מהסתדרות "בני בנימין"; ואליעזר יפה, הוגה רעיון מושב העובדים וחבר המרכז החקלאי. בשל הרצון לזרז את הקמת ועד החקלאות, מונו נציגי הוועד הלאומי על ידי נשיאותו ולא על ידי האספה:

היות ויש הכרח לבחור תיכף ומיד בוועד החקלאות של ב"כ הישוב הא"י מחליטים למסור את בחירת נציגי הוועד הלאומי ל-וועד החקלאות לנשיאות או לוועד הפועל של הוועד הלאומי. הוועד יתחיל בעבודתו עוד לפני אישור הבחירות על ידי אספת הוועד הלאומי.¹⁷

החברים מטעם הוועד הלאומי היו: אהרן אייזנברג מאגודת "נטעים"; אברהם הרצפלד, פעיל מרכזי במרכז החקלאי; ויצחק וילקנסקי, מנהל תחנת הניסיונות של המחלקה להתיישבות.

בהרכב הוועד נוצרה, אם כן, מעין פריטטיות: שני נציגים של החקלאות הוותיקה, שני נציגים של ההתיישבות הפועלית ושני מומחים, האחד שזוהה מבחינה פוליטית-רעיונית עם הפועלים, והשני – מקורב יותר לחקלאות הוותיקה. חשוב גם לציין, שנציגי הסקטורים לא היו עסקנים גרידא, אלא אנשים שעסקו בפועל בחקלאות ובהתיישבות.

ככל שוועד החקלאות הלך ותפס מקום חשוב יותר בעבודת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית, רבו הלחצים להרחיב את מעגל הגורמים המיוצגים בו. כפברואר 1924, כשנתיים לאחר הקמתו, הועלה הנושא לדיון. ההחלטה שנתקבלה קבעה:

17. ישיבה משותפת של אטינגר, רופין, אפטר והרצפלד, 4.12.1921, אצ"מ S15/17A.

הוועד יהיה מורכב מתשעה חברים. מהם יבחרו שלושה ע"י ההנהלה הציונית, שנים ע"י הנהלת הקה"ל, שנים ע"י התאחדות האכרים העבריים ושנים ע"י הסתדרות הפועלים החקלאיים. כל חברי הוועד צריכים להיות מומחים בחקלאות.¹⁸

בהחלטה זו הושמט הוועד הלאומי כגוף השולח נציגים לוועד; לצד חברים הממונים על ידי ההנהלה הציונית, הוצע לתת ייצוג לקק"ל, ברוח ההחלטה המקורית של הקונגרס הי"ב; ומה שחשוב יותר – הוצע ייצוג ישיר לגופים העיקריים, בעלי העניין בתחום ההתיישבות-חקלאי – המרכז החקלאי והתאחדות האיכרים. כדי להפיג חששות ברבר אינטרסנטיות ופוליטיזציה ולהגביר את הסיכוי לקבלת ההצעה על ידי ההנהלה הציונית, נוסף הסייג הקובע כי כל חברי הוועד צריכים להיות מומחים.

ההחלטה שהתקבלה בפברואר 1924 לא הוצאה אל הפועל, אולם כצעד ביניים לא פורמלי, הוזמן מספטמבר של אותה שנה בא-כוח התאחדות האיכרים לשיבות הוועד באופן סדיר, אם כי לא כחבר. בדרך כלל, מילא משה סמילנסקי את תפקיד המתדיין-האורח מטעם ההתאחדות.¹⁹ ההרחבה הפורמלית של הוועד תוך שילובם של חברים נוספים נתבצעה רק ב-1926. בפברואר שנה זו פנה ש. קפלנסקי, יורשם של אטינגר ורופין בראשות המחלקה להתיישבות, לוועד הלאומי החדש, שנכנס אז לתפקידו, וביקש ממנו למנות נציגים חדשים לוועד החקלאות. במכתבו כתב קפלנסקי:

בהתאם להסכמת ההנה"צ הוגדל מספר חברי ועד החקלאות והועמד על 11 חברים במקום 7 עד עתה והרכבתו להבא תהיה: 5 חברים נבחרים מטעם הוועה"ל, 5 חברים נבחרים מטעם ההנה"צ, יו"ר הוועד שימונה מטעם ההנה"צ.²⁰

הוועד הלאומי ביקש תוספת של נציג אחד לעצמו ונציג אחד להנהלה הציונית, וכך גדל מספר החברים ל-13. כאשר התכנס הוועד בנובמבר 1926, לאחר הפסקת פעילות בת שמונה חודשים, חבריו היו כדלהלן:

מטעם הוועד הלאומי: א. יפה; א. הרצל; מ. סמילנסקי; א. טביב – נציג התימנים; ש. זוכוביצקי – נציג הפרדסנים הפרטיים; ח.מ. קלוורסקי (לשעבר מנהל יק"א בגליל). מטעם ההנהלה הציונית: י. וילקנסקי; א. קראוזה; ל. שקולניק – נציג המרכז החקלאי; מ. שפירא – נציג הפועל המזרחי; י. לוי (מנהל סניף אפ"ק

18 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-14, י"ד-ט"ו באדר א' תרפ"ד (19-20.2.1924), אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 789.

19 ראה הערה 17 לעיל.

20 מכתב קפלנסקי אל יו"ר ועד החקלאות ואל הוועד הלאומי, 19.2.1926, אצ"מ S15/283B.

בירושלים) – נציג הסתדרות הספרדים; ה. ויטלס (מנהל הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים); ע.י. אטינגר – יושב ראש (מנהל מחלקה בקק"ל, אחרי פרישתו מתפקיד מנהל המחלקה להתיישבות). ויטלס הודיע שלא יוכל לקבל על עצמו חברות בוועד, ולכן בפועל היו בו 12 חברים.²¹

בהרכב המתוקן של הוועד מורגשת הטיית הכף לטובת ההתיישבות הלאומית והפועלית. מול שני נציגים מובהקים של החקלאות הפרטית (מ. סמילנסקי וש. זוכוביצי) עומדים שלושה נציגי המרכז החקלאי (א. הרצפלד, ל. שקולניק וא. יפה). קלוורסקי, המומחה שהתוסף לקראוזה ולווילקנסקי, אמנם היה מנהל מטעם יק"א בגליל ואחראי לטיפול במושבות שם, אולם בתולדות ההתיישבות הוא זכור בעיקר כמי שכיוון את פעילות יק"א בגליל לטובת התיישבות הפועלים וקידם את הקמת הקבוצות השיתופיות. אטינגר, לא עוד בתפקיד פעיל במחלקה להתיישבות, היה מזוהה באופן ברור עם ההתיישבות הפועלית, נמנה עם צירי מפלגת אחרות העבודה באספת הנבחרים וגילה פתיחות הגובלת באהדה לרעיון הקיבוץ הגדול, שנתקל בהסתייגות בדיוני הוועד הקודם אפילו מצד נציגי הפועלים. משה שפירא ייצג אמנם קבוצת לחץ מיוחדת, שלא תמיד פעלה בתיאום עם ההסתדרות והמרכז החקלאי, אבל גרעיני ההתיישבות של תנועתו נוסדו על בסיס עקרונות חברתיים וכלכליים דומים לאלה של היישובים המסונפים למרכז החקלאי. יש גם לציין שבנוסף לחברים, הופיעו בדיוני הוועד אורחים ומוזמנים בעלי תפקידים מרכזיים במוסדות הציוניים והיישוביים. א. רופין, ואחריו ש. קפלנסקי, חברי ההנהלה הציונית האחראים על נושא ההתיישבות, היו כמובן בין המשתתפים. ז. ון-פריזלנד, גזבר ההנהלה, לקח חלק בדיונים שנשבו על נושאים תקציביים. ה. ארלוזורוב וש. קפלנסקי (לפני העברתו מהנהלה הלונדונית להנהלה בארץ) השתתפו בדיוני הוועד בתור נציגי ההנהלה הציונית לענייני כספים וכלכלה. גם מומחים חשובים מחוץ-לארץ כמו פרופ' א. מיד הופנו להתייעצות עם הוועד.

חומי פעילותו של ועד החקלאות

מבחינה פורמלית היה ועד החקלאות גוף מייצג, אשר סמכויותיו ותפקידיו נקבעו בחוקה שניסחה ההנהלה הציונית. סעיפים 3 ו-4 בחוקה זו קבעו כי

ועד החקלאות דן על כל השאלות החשובות של ההתיישבות החקלאית בא"י. החלטות הוועד זקוקות לאשורו של חבר ההנהלה הציונית האחראי בעד ענייני ההתיישבות החקלאית בא"י.²²

21 מכתב ויטלס אל ועד החקלאות, 10.11.1926, אצ"מ S15/352I.

22 ראה הערה 10 לעיל.

אך כפי שעולה מן הפרוטוקולים של דיוני הוועד וכפי שהדבר בא לידי ביטוי בהערכות של חברי הוועד ושל אנשים הקרובים לעבודתו, חרג ועד החקלאות ממעמד של גוף מייצג והיה לגורם בעל משקל ממשי בענייני ההתיישבות. משקל זה הורגש במיוחד בשנים הראשונות לעבודת הוועד, כאשר אטינגר, היושב-ראש, עמד בראש המחלקה להתיישבות. לעומת זאת, רישומו של הוועד פחת כאשר ראשות המחלקה הועברה לידי שלמה קפלנסקי.

עבודתו של ועד החקלאות התרכזה בארבעה נושאים עיקריים: טיפול פרטני ביישובים, תקציבים, המפתח ההתיישבותי והחווה ההתיישבותי. מהפרוטוקולים עולה, כי בכל אחד מהנושאים האלה הייתה לוועד השפעה רבה.

טיפול פרטני ביישובים: בתקופה הראשונה לפעילותו עסק הוועד במה שניתן לכנות טיפול פרטני בבעיותיהם של יישובים שונים: הן יישובים שנוסדו על ידי ההנהלה הציונית והן מושבות קטנות, שאמנם לא הוקמו על ידי ההנהלה הציונית אך פנו אליה בבקשות סיוע. כך, למשל, עלו השאלות, האם יוקמו שלושה יישובי קבע באדמות דגניה והיכן יוקמו מבני הקבע של דגניה ב'; כן נבחנה האפשרות של מתן סיוע לבני איכרים מגדרה ומנס-ציונה, שביקשו להתיישב על אדמות סמוך להוריהם.²³ כלומר, ועד החקלאות כמוסד כלל-ארצי ירד לפרטים הקטנים ביותר בהתייחסותו לענייני יישובים אלה. במשך השנים המשיך ועד החקלאות לטפל בפרטים הנוגעים ליישובים השונים, אך טיפולו בנושאים אלה נעשה במסגרת מקיפה יותר של דיון כולל בתקציבי המחלקה להתיישבות.

נכונותם של ראשי המחלקה להתיישבות לשתף את חברי ועד החקלאות בטיפול בעניינים שוטפים מוכיחה בעליל, שהמחלקה חשה מחויבות להעניק לוועד השפעה ממשית כדי לזכות בשיתוף פעולה ובתמיכה מצד חבריו. במקרים רבים, כאשר הועלו בעיות ספציפיות של יישובים מסוימים, הוחלט למנות ועדה שתצא לשטח עם אנשי המחלקה במגמה לגבש פתרונות משותפים. כך, למשל, גידונה בעיית היישוב "מוצא" שלוש פעמים במושבים הראשונים. שני הדיונים האחרונים התבססו על דיווחי ועדה שברקה את התנאים במקום. לפי המלצותיה קיבל הוועד, בהשתתפות אטינגר, היו"ר ומנהל המחלקה, החלטה שסיכמה את עמדת המחלקה כלפי בעיות היישוב.²⁴ כללית ניתן לומר, כי הוועד דן בבעיות מפורטות של היישובים, שהועלו על סדר היום על ידי המחלקה, וגיבש עמה החלטות אופרטיביות הנוגעות להמשך הטיפול בנושאים אלה.

תקציב המחלקה להתיישבות: הפעם הראשונה שהוועד דן בנושא התקציב הייתה במושב השישי שלו, ומאז הפך התקציב לנושא מרכזי בעבודתו.²⁵ כל הצעות התקציב

23 ראה הערה 11 לעיל.

24 ראה הערה 11 לעיל: פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב השני, כ"ה-כ"ו בטבת תרפ"ב (1922.1.26-25), אה"ע, רשימה III, חטיבה IV, 235, תיק 506; פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב הרביעי, ח"ט-בניסן תרפ"ב (1922.4.7-6), שם.

25 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה'6, ז'-ח' בתמוז תרפ"ב (1922.5.7-4), שם.

של המחלקה להתיישבות אשר הוכנו בתקופת קיומו של ועד החקלאות הובאו לפניו לדיון ולתיקון. הצעות קיצוצים לא צפויים בתקציב הובאו אף הן להכרעתו.²⁶ הדיונים התקציביים שהתקיימו בתקופת כהונתו של אטינגר כמנהל המחלקה היו מפורטים ביותר, כשהוועד דן בכל סעיף וסעיף ושוקל אם לקבל או לתקן את הצעתה של המחלקה להתיישבות. בכמה מקרים קרה אפילו שהצעותיהם של רופין ואטינגר, הנציגים הבכירים ביותר של המחלקה, לא התקבלו במלואן על ידי הוועד, וזה תיקן אותן בשיתוף עם המציעים. לדוגמה, במושב ה-18 (ספטמבר 1924) הציג רופין שתי דרישות: שמירה על מסגרת תקציבית מקסימלית של 125,000 לירות מצריות (להלן: ל"מ) וריכוז המאמץ התקציבי בביסוס קבוצה בת עשרה יישובים. בדיון ארוך שהתנהל במשך שלושה ימים ויתר רופין תחילה על דרישתו לשמירה על המסגרת של 125,000 ל"מ והסכים לקחת בחשבון מקדמה בסך 10,000 ל"מ על-חשבון השנה הבאה; ולאחר מכן ויתר על דרישתו לביסוס עשרה יישובים, והסתפק במקומה בהצעה להבטיח לפחות את ביסוסם של ארבעה יישובים, הצעה שאכן התקבלה.²⁷ יש לציין שעיבוד התקציב על ידי הוועד, כפי שהוא מתואר כאן, זכה להכרה רשמית מצד המוסד העליון של התנועה הציונית.²⁸ לפי דיווחו של אטינגר לוועד החקלאות במושב ה-11, "עלינו כעת לבחון מחדש את התקציב, בהתאם להחלטת הקונגרס המוסרת את הבחינה הוועד החקלאות."²⁹

עם זאת, נראה שאחרי החלפת אטינגר בקפלנסקי נחלשה השפעתו של הוועד בענייני התקציב. בשנת תרפ"ו קיים הוועד רק מושב אחד. אמנם דנו בו בהצעת התקציב לשנת תרפ"ז, אולם החברים התלוננו במושב זה ובמושב שלאחריו על חוסר פירוט בנתונים שנמסרו להם.³⁰ בשנת תרפ"ז נמסר חומר מפורט יותר על התקציב לשנת תרפ"ח, וכפי שאטינגר מסר לחברים, "ועד החקלאות הוא הפעם הראשון לעיון בחומר הזה." אלא שהדיון היה פחות שיטתי, ובמקום לנהוג כבעבר ולגבש החלטה לגבי כל סעיף וסעיף, הסתפק הוועד באימוץ החלטה סתמית הקובעת כי יש "למסור את כל ההצעות שנשמעו בישיבה לחשומת לב המחלקה בעת עריכת התקציב"³¹ (ההדגשה במקור).

המפתח ההתיישבותי: כדי שיוכל לקבל החלטות תקציביות לגבי היישובים השונים, ביקש הוועד לקבוע עקרונות תכנון כלליים, תקפים לטיפוסי משק ולצורות

26 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-7, י"ב בתשרי תרפ"ג (4.10.1922), שם.

27 ראה הערה 1 לעיל.

28 החלטות של הקונגרס הציוני השלושה-עשר, לונדון 1923, עמ' 22.

29 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-11, כ"ג-כ"ד בתשרי תרפ"ד (3-4.10.1923), אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 789.

30 פרוטוקול ישיבת ועד החקלאות במושב ה-22, ד' בניסן תרפ"ו (22.3.1926), אצ"מ B 283B/S15; ראה גם הערה 15 לעיל.

31 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-27, כ"ד בתמוז תרפ"ו (25.7.1927), אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 676.

התיישבות שונים. עוד בדיון הראשון שהתקיים בנושא התקציב הדגישו המשתתפים שיש לקבוע באופן עקרוני וכללי מהו "הסכום הנחוץ לסדר משפחה בחקלאות". חברי הוועד נזקקו לקביעה זו כדי לתת ביסוס להחלטות המפורטות הכלולות בתקציב השנתי. לאחר חילופי דברים בנושא זה, ביקשה מליאת הוועד מהחברים אייזנברג, וילקנסקי, יפה וקראוזה לעבר הצעה בנידון. הם הכינו תחשיב, לפיו נחוצות 543 לי"מ, עליהן נוספו 10%, לפי הצעת אטינגר, לכיסוי הוצאות לא צפויות, וכך הגיעו לסך 600 לי"מ למשק. סכום זה נשמר גם בשנים הבאות והפך למושג בעבודת ההתיישבות.³²

אולם, ברור שחישוב כפוז זה לא יכול היה להפוך למסגרת קבע תכנונית לקבלת החלטות תקציביות. באפריל 1924 הוחלט למנות ועדה שתברוק את הנושא בשיטתיות וביסודיות, וזאת בעיקר משתי סיבות: ההתלבטויות בין אנשי ההתיישבות לבין עצמם כאשר לגובה הסכומים שיש להשקיע במשקים השונים; וכן הצורך לענות על ביקורת חיצונית, תוך הסתמכות על ניתוחים שיטתיים.

הגורם המיידני להקמת הוועדה היה עימות בנושא זה בין חברי ועדת הכספים והכלכלה של ההנהלה הציונית לבין חברי ועד החקלאות. קפלנסקי, שהשתתף בישיבה שדנה בנושא כחבר ועדת הכספים והכלכלה, שאל בעיצומו של דיון תקציבי ארוך: "הנני רוצה להציע שאלה אחת כללית: מהו ההון הדרוש לבסוס של משפחה או זוג עובדים בחקלאות?" וארלוזורוב הוסיף: "דרוש אפוא ברור מקיף של הפרספקטיבות הממשיות של בסוס זה וכמו כן ברור טיב ההשקעות הנחוצות לשם בסוס גמור ומוחלט של המשקים."³³ שאלות אלה דרשו תשובות חד-משמעיות, וכאלה לא יכלו חברי הוועד לתת. להיפך, השאלות עוררו תגובות סותרות ובלתי מתיישבות זו עם זו, עד כדי כך שיפה העיר: "קצת משונה הוא הדבר, שדוקא בישיבה זו עם חברי הוועד הכלכלי הובלטו חלוקי דעות כאלה, בה בשעה שבישיבות אחרות היינו באים לידי הסכם."³⁴ לנוכח הדיון שהלך והתערפל, חזר קפלנסקי והקשה: "באיזו צורה יוכל הוועד לעזור בעבוד התכנית המשקית לנקודות הקיימות?"³⁵ בתגובה ללחצם של חברי ועדת הכספים והכלכלה הציע אטינגר "לבחור בוועדה מיוחדת אשר תעבד באופן קבוע עד הועידה השנתית ותציע תכניות למשקים". הצעתו התקבלה, וועד החקלאות החליט לבחור "בוועדה שתעבור במשקים ותעבד תכנית לבסוס מוחלט של המשקים. בוועדה ישתתפו: ב"כ המחלקה ה"ה וילקנסקי וברץ וד"ר ארלוזורוב מטעם הוועד לעניני כספים וכלכלה."³⁶ יש לציין, כי בניגוד לוועד החקלאות, ועדה זו הורכבה על טהרת חברים המזוהים עם תנועת העבודה.

32 ראה הערה 25 לעיל.

33 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-15, א'-ב' באייר תרפ"ד (1924.5.6-5), אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 789.

34 ש.ם.

35 ש.ם.

36 ש.ם.

עבודת הוועדה היוותה ציון דרך בתהליך מיסוד נושאי המימון והתכנון של עבודת ההתיישבות. ועד החקלאות לא הסתפק במינויה, אלא חזר ועסק בנושא זה מהיבטים שונים במשך רוב שנות קיומו. כלומר, גם לאחר שוועדת התכניות הציגה את הריו-וחשבון שלה במושב ה-18,37 נמשך העיסוק בנושא התכניות המשקיות, ובמושב ה-23 של ועד החקלאות, בנובמבר 1926, אף נעשה ניסיון למנות ועדת תכניות חדשה.

לשם ברור הנורמות השונות אשר נקבעו ע"י ועדת התכניות הקודמת והתאמתן לתנאים הנוכחיים, ברור הערעורים שנתקבלו מצדדים שונים על הנורמות האלה, בקורת המפתחות להתיישבות שעוברו ע"י ועדת התכניות הקודמת וע"י המחלקה, חוות דעת על הדינים והחשבונות של ועדות המומחים השונות.³⁸

נראה שוועדה זו לא התכנסה, אך ועדה אחרת, שמינתה הנהלת המחלקה להתיישבות, הגישה ב-1927 הצעה ל"מפתח למשקים באזור המטעים". עבודת התכנון ותהליך הפורמליזציה שהחל בהם ועד החקלאות נמשכו גם לאחר היעלמו מהזירה הציבורית, עם מינויה של ועדה שפרסמה ב-1929 את "המפתח ההתיישבותי".³⁹

הנה כי כן, לוועד החקלאות היה תפקיד חלוצי וחשוב במיסוד שיטות העבודה של המחלקה להתיישבות וביצירת כלי תכנוני, שתחת כינויו המורדני "תקן התיישבותי" ממשיך להיות כלי מרכזי בעבודתה של המחלקה להתיישבות עד עצם היום הזה.

החווה ההתיישבותי: נושא חשוב נוסף שחזר ועלה על סדר היום של דיוני ועד החקלאות היה עניין החווים עם המתיישבים. כמו המפתח ההתיישבותי, גם נושא זה עלה בהקשר לדיון התקציבי, והיווה היבט נוסף של תהליך המיסוד של מפעל ההתיישבות החקלאית.

כפי שכבר צוין, חברי הוועד חשו בצורך לקבוע באופן מבוסס את העלות של יחידת משק כדי לתת מסגרת לדיוניהם בנושא התקציבי. כדי להגדיר את ההשקעה ליחידת משק, היה צורך להציב את הגבול בין השקעות תשתית, החלות על מוסדות ציבור, לבין השקעות אחרות במשק, שמן הראוי שייקפו לחובת המתיישבים. כלומר, התחייבות המוסדות לספק את התשתית נתפסה כתנאי לנכונות המתיישב לקבל על עצמו את הסיכון ואת העול שבהחזר ההלוואות. תפיסה זו של הדדיות בין מיישבים ומתיישבים, או במילים של א. יפה, "מה נותנים למתיישב, מה דורשים ממנו,"⁴⁰

37 ראה הערה 1 לעיל.

38 ראה הערה 15 לעיל.

39 Key for the Settlement of Various Zones in Palestine, Tel Aviv 1929

40 ראה הערה 18 לעיל.

הובילה להכרה שיש לעגן את היחסים בין המוסדות למתיישבים בחוזה. אטינגר פירט:

עד היום לא נקבעו תנאים להתחייבויות מצד המוסדות המתיישבים ומצד המתיישבים. צריך יהיה לקבוע איזו השבחות שייכות לקרקע וחלות על בעל הקרקע או על המוסד המימשב, איזו הן הלואות שחלות על המתישב ועל מי ההוצאות המדיניות וקרי, הציבוריות.⁴¹

כאשר השתתף קפלנסקי כאורח מטעם ההנהלה הציונית בישיבת ועד החקלאות, הוא הציג סוגייה זו באופן מפורש:

הייתי רוצה לדעת למה לא נקבעו עד היום הפרינציפים של היחסים אשר בין הקרנות השונות ובין המתיישבים. [...] אני יודע להעריך כראוי את האוטונומיה המשקית של משק ומשק ואת מדת האחראיות אשר היא מטילה על המתיישבים, אבל צריך לקבוע עד איזה גבול יכול החופש הזה להגיע ובאיזה תנאים צריך להגבילו. בהקשר עם שאלה זו עומדים החוזים אשר צריך לכרות עם המתיישבים.⁴²

דבריו של קפלנסקי נגעו לעניין היחסים בין הקרנות הציוניות השונות לבין עצמן מחד גיסא והיחסים בינן לבין המתיישבים מאידך גיסא. אך הוא העלה נושא עקרוני נוסף – שאלת זכותם של המוסדות לכוון את המתיישבים בתמורה על מימון התיישבותם. שאלת הריכוז מול הביזור, או שאלת השליטה המוסדית מול האוטונומיה של המשקים ושל המתיישבים, הפכה לשאלה המרכזית בדיון הציבורי והפוליטי הנרחב בשאלת "החוזים" שהתפתח במשך הזמן.

הוועד שולב באופן הדוק בגיבוש עמדת המחלקה להתיישבות בוויכוח הציבורי החריף סביב נושא החוזה ההתיישבותי. הוא קיים שני דיונים מרכזיים בנידון, הראשון במושב ה-17, באוגוסט 1924, והשני במושבים ה-24 וה-25, בינואר-פברואר 1927. בדיון הראשון הביא אטינגר לוועד הצעת חוזה, במגמה לגבש את עמדת המחלקה והקהילייה החקלאית מול גורמים מעוניינים אחרים. לדבריו:

ההצעה עובדה ע"י המחלקה הכספית בהשתתפות המחלקה להתיישבות. שתי המחלקות לא באו לידי הסכם גמור בנוגע לכל סעיפי החוזה, והדבר מובא לפני ועד החקלאות לשם התייעצות. ההנהלה הציונית תשאיר לה את הרשות

41 ש.ס.

42 ראה הערה 33 לעיל.

לקבל את ההחלטה האחרונה בדבר. אולם נקוה שההצעות שלנו תהיינה בצורה כזו, שההנהלה הציונית תוכל לאשרן.⁴³

הוועד דן בפרוטרוט בנוסח המוצע של החוזה ההתיישבותי שהונח לפניו, והציע תיקונים רבים שגובשו לנוסח מתוקן.⁴⁴ קפלנסקי, כמו אוטינגר, פנה לוועד כדי לבקש חוות-דעת וכדי לגבש חזית תמיכה רחבה ככל האפשר בעמדת המחלקה:

החוזה שלפנינו הוא הצעה מוסכמת עם המרכז החקלאי. זה ערכו המעשי שהוא תוצאה של מו"מ עם המשקים, אבל אין זאת אומרת שאין ערך לחוות דעת ועד החקלאות בשאלה זו, שהיא חשובה מאוד ביחוד בשביל הועד הפועל הציוני.⁴⁵

גם בהזדמנות זו התקיים דיון מעמיק בסוגיות המרכזיות הכרוכות בגיבוש החוזה. בסוף הדיון התקבלו ברוב קולות עמדות עקרוניות, ומונתה ועדה להכנת נוסח חוזה שיוצע על ידי ועד החקלאות.⁴⁶

הפסקת פעילותו של ועד החקלאות

ועד החקלאות הפסיק את פעילותו בעקבות שינויים בהרכב ההנהלה הציונית בארץ ישראל, שעליהם הוחלט בקונגרס ה"ט"ו (קיץ 1927). לפי החלטת הקונגרס, הוקמה הנהלה ארצישראלית מצומצמת, בת שלושה חברים, ללא ייצוג ל"אגפים" הפוליטיים. כך איבד קפלנסקי את תפקידו כחבר הנהלה ואף הודח מתפקידו כמנהל המחלקה להתיישבות. במקומו התמנה א. בבלי, מי שהיה עד לקבלת תפקיד זה סגנו של ון-פריזלנד בגזברות. הארי סאקר, הדמות המרכזית בהנהלה הארצישראלית החדשה, ביקש מבבלי לרכז עבודו חומר, שיבהיר לו את מהותו ואופי פעילותו של ועד החקלאות. בתשובה לפנייה זו שלח בבלי סיכום, הסברים והצעה להקים ועד חקלאות חדש בהרכב התואם את רוח השינויים הפרסונליים והרעיוניים בהנהלה הציונית: לא עוד ייצוג ליישוב היהודי, שנקבע על ידי הוועד הלאומי (שהוא עצמו היה גוף פוליטי ייצוגי), אלא ועד מומחים שכל חבריו ימונו על ידי ההנהלה הציונית.⁴⁷

43 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה'17, ד'-ה' באב תרפ"ד (4-5.8.1924), אצ"מ S15/161B.

44 ש.ש.

45 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה'25, ו'-י' באדר א' תרפ"ז (8-9.2.1927), אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 789.

46 ש.ש.

47 מכתב א. בבלי אל הארי סאקר, 18.5.1928, אצ"מ S15/352I.

בפועל העדיף סאקר לוותר לגמרי על שירותיו של הוועד. אמנם לא נמצא כל מסמך המתעד החלטה לבטל את ועד החקלאות, אולם מצד שני, גם לא נמצא אזכור כלשהו ליישבות הוועד בתקופה שלאחר הקונגרס ה"ו. נראה שוועד החקלאות נחשב למוסד ארגוני נחוץ, כל עוד ישבו במוסדות הארצישראלים של ההסתדרות הציונית בעלי תפקידים אשר שאפו להגשים תכנית התיישבותית אקטיביסטית. אולם, הוא נעשה מיותר ופעילותו הופסקה, כשהנהלה הועברה לידי אישים, אשר ראו מחובתם לצמצם את מפעל התיישבות היזום של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל.

השפעתו של ועד החקלאות על ענייני התיישבות בעיני בני התקופה

דומה שדי בפרוטוקולים של ועד החקלאות כדי לתת תמונה מלאה על התפקיד החשוב שמילא הוועד במסגרת המפעל התיישבותי של ההסתדרות הציונית. התרשמות זו של החוקר מתחזקת לאור דעותיהם של בני התקופה, חברים ולא חברים בוועד, על עבודת הוועד.

רבים מהנוגעים בדבר ראו בוועד החקלאות גוף בעל השפעה רבה על מעשה התיישבות. ד. שטרן, שהיה באותה תקופה סגן מנהל המחלקה התיישבות, ציין ש"כל עבודת המחלקה נעשתה בגדר ההחלטות של ועד החקלאות"; ואטינגר הרחיק לכת ואמר, ש"המחלקה מוציאה לפועל את החלטות הוועד".⁴⁸ גם אייזנברג ווילקנסקי, חברי ועד החקלאות מטעם הוועד הלאומי, היו שותפים להערכת ראש המחלקה לתיישבות וסגנו. הם חתמו על דו"ח שהוכן עבורם על פעילות ועד החקלאות, שבו נאמר:

לפי תפקידו של ועד החקלאות הוא מוסד מיעץ ולא מוסד מוציא לפועל. אולם למעשה היתה כל עבודת התיישבות החקלאית של ההנהלה הציונית מוצאת לפועל ע"י המחלקה לתיישבות, בהסכם גמור ובקואופרציה מוחלטת של ועד החקלאות. [...] לא היה מקרה שחבר ההנהלה הציונית האחראי על ענייני התיישבות החקלאית יצטרך להשתמש בזכותו הנתנת לו ע"י חוקת הוועד ולא לאשר את החלטותיו של הוועד. דעת הוועד היתה למעשה מכריעה בכל המקרים.⁴⁹

אולם גם אלה שגילו עוינות כלפי הוועד הסכימו עם אזהריו בהערכת מידת השפעתו. ון-פריזלנד, גזבר ההנהלה, שראה בפעילות הוועד איום על האינטרס הכלל-ציוני בתחום התיישבות, קבע לדוגמה:

48 פרוטוקול ישיבת ועד החקלאות במושב ה"ד, ח' בסיוון תרפ"ג (23.5.1923), אצ"מ S15/17C.
49 ראה הערה 16 לעיל.

בשעה שמחלקת ההתיישבות נחלשה באופן עד אשר הגיעה למצב של אי-אחריות, יכול היה ועד החקלאות המורכב מיסודות נוגעים בדבר, לרכוש לו כח שנתן, לדברי ה' אטינגר, אשר נאמרו בישיבתנו הקודמת, לוועד המיעץ כביכול הנ"ל משקל 'מוסרי' כזה ש-99% מהחלטותיו היו מכריעות. 'מוסרי' פרוש, שהצגנו את חולשתנו ההנהלתית כמעלה ונסינו להשתמט מאחריותנו ע"י יצירת מוסד חזק ממנו, ועי"כ נמסרה למעשה ההנהלה כולה בידי מקבלי התקציבים, על הרוב – בידי הפועלים החקלאיים עצמם.⁵⁰

גם בקרב הפועלים היו שביקרו את ועד החקלאות, אולם ביקורתם באה כמובן מכיוון הפוך מזה של ון-פריזלנד. הפועלים מחו כנגד מסירת עיצוב המדיניות ההתיישבותית לידי גוף, שבו רשאים נציגי האיכרים להביע דעה וללהוץ לקבלת רעיונותיהם. בדיוני מועצת ההסתדרות ב-1924, כמה חודשים לפני כתיבת תזכיר ון-פריזלנד, ציינו כמה מהמשתתפים לרעה את תפקידו של ועד החקלאות. כך, למשל, התבטא ש. לבקוביץ' (לביא) בלשון חריפה, שניזונה אולי מהביקורת שנמתחה על הקיבוץ הגדול בדיוני הוועד:

בענין ועד החקלאות אין הצבור יודע את טיבו של הנחש שכרכנו מסביב לצוארנו ואנו מפרנסים אותו בהשתתפותנו. [...] היום עוד מעביר המרכז החקלאי את הצעותיו בוועד החקלאות, אך המצב ילך ויורע ועלינו להפסיק את השתתפותנו במוסד זה.⁵¹

בהתבטאות זו של לבקוביץ' משתקפת כנראה נטייה כללית, המתוארת על ידי הורוביץ וליסק בספרם, מיישוב למדינה:

מרכזי-המשנה הקשורים בתנועת העבודה [...] נטו [בשנות ה-20] לאוטריקה ערכית ומוסדית, אם כי קיימו יחסי גומלין עם המרכז שהתבטאו בין היתר בהצגת תביעות למשאבים ובמיקוח על עקרונות הקצאתם.⁵²

עדות נוספת לחשיבות שייחסו בני התקופה לוועד נמצאת בפניות מצד גופים שונים לקבל בו ייצוג. כך, למשל, ביקשה "הסתדרות הפועל המזרחי" לשתף נציג מטעמה כאורח בישיבות הוועד ולקבל באופן שוטף את הפרוטוקולים.⁵³ בסופו של דבר ביקשה הסתדרות זו לצרף את נציגה כחבר בוועד החקלאות, בשל תפקידו של

50 א.צ. ון-פריזלנד, תזכיר: ההתיישבות וההנהלה, מרס 1924, אר"ע, רשימה III, חטיבה 2351V, תיק 131.

51 מועצת ההסתדרות ח', י"ד-כ' בטבת תרפ"ד, תל אביב 1923, עמ' 20.

52 דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה, תל אביב 1972, עמ' 50.

53 מכתב הרב שפירא אל מחלקת ההתיישבות, התקבל ב-10.7.1925, אצ"מ S15/219A.

הוועד "בהכרעת ופתרון השאלות החשובות בארץ"⁵⁴ לדעתה, "מפאת העדר באות-כח בוועדות הנ"ל [ועד החקלאות, ועד הבריאות], אין בידינו להשפיע על תוצאות עבודתנו ולהגן על זכויותנו במקצועות עבודתן שלא תקופחנה.⁵⁵ מבין המוסדות הציבוריים פנתה הקק"ל באופן רשמי להנהלה הציונית ברישה לאפשר לה לשלוח נציגים מטעמה לוועד החקלאות. כדי להצדיק את דרישתה, הודגשה חשיבות תרומתה של הקק"ל להתיישבות החקלאית.⁵⁶

הוכחה נוספת לחשיבות שייחסו בני התקופה לעבודת הוועד אפשר למצוא בשיעור ההשתתפות הגבוה של החברים במושבו. אף שכולם היו בעלי תפקידים בכירים ועסוקים בתחומי עבודתם השונים, טרחו החברים להופיע למפגשים. היעדרויות צוינו במפורש בפרוטוקול, ולרוב נומקו במחלה או בשהייה בחוץ לארץ.

כפי שצוין לעיל, עם העברת ראשות המחלקה להתיישבות מאטינגר לקפלנסקי, נחלש מעמדו של הוועד. אטינגר היה ממייסדי המחלקה להתיישבות ומקימו של ועד החקלאות. הוא כיהן בו-זמנית כמנהל המחלקה וכיו"ר הוועד, כך שהחלטות שקיבל הוועד בהשתתפותו היו בעלות משנה תוקף. לעומת זאת, קפלנסקי היה פוליטיקאי שפעל בחוץ-לארץ קודם לשילובו בעבודת ההתיישבות כמנהל מחלקת ההתיישבות וכחבר ההנהלה הציונית האחראי לה. עם כניסתו לתפקידו בראשות המחלקה, היה עליו להבטיח את מעמדו בארגון ששיצבו אישים בעלי שיעור קומה כרופין וכאטינגר. האחרון המשיך לכהן כיו"ר ועד החקלאות, בעוד קפלנסקי, בניגוד לקודמו, לא מונה רשמית כחבר במוסד זה. על רקע הפרדה פרסונלית זו בין ראשות המחלקה וראשות הוועד, אפשר להבין את מגמתו של קפלנסקי לצמצם את סמכויותיו של ועד החקלאות ולהחזירו למעמדו הפורמלי כגוף מייעץ בלבד. כך, בתשובה לתלונתו של זוכוביצקי בדבר מוגבלות השפעתו של ועד החקלאות, קבע קפלנסקי:

ההנה"צ איננה חושבת כי ועד החקלאות אישר את התקציב כי היא יודעת מה שהיה כתוב גם בעתונות שועד החקלאות הוא מוסד מייעץ.⁵⁷ [...] הוא אינו צריך לגרוע מאחריותו של ההנה"צ והמחלקה להתיישבות ולכן הוא לא יוכל להיות דירקטוריון. [...] הוא לא יוכל להיות מוסד פרלמנטרי המביע אמן או אי-אמן

54 הוועד הפועל, הסדרות הפועל המזרחי בא", ב' כסיון תרפ"ו, אצ"מ S15/283B.

55 העתק מכתב מאת הוועד הפועל של הסדרות הפועל המזרחי בא"י אל ההנהלה הציונית בא"י, ד' בתמוז תרפ"ו, אצ"מ S15/283B. פניות נוספות באותו עניין נמצאות במכתבים של הוועד הפועל של הסדרות הפועל המזרחי אל קפלנסקי, י"ט באדר א' תרפ"ז, ה' בניסן תרפ"ז, אצ"מ S15/352I.

56 מכתב הלשכה הראשית של הקק"ל (ד"ר גרנובסקי, ד"ר צווייג) אל ההנהלה הציונית בא"י, כ"ו שבט תרפ"ד, אצ"מ S15/161B.

57 מכתב קפלנסקי אל זוכוביצקי, 5.1.1927, אצ"מ S15/352I.

להנהלת המחלקה. [...] תפקיד ועד החקלאות הוא להיות ועד של מומחים ובאי-כח הצבור, המגשר בין ההנה"צ והישוב. [ההרגשה שלנו]⁵⁸

יתר על כן, בעקבות ההפרדה הפרסונלית וההרכב שנקבע לוועד החקלאות המורחב, נוצר מצב בו שום פקיד בכיר של המחלקה להתיישבות לא השתתף כחבר בהצבעות שנערכו במושב הוועד. כלומר, הוועד רק חיווה דעה בפני האחראים במחלקה להתיישבות, וזאת בניגוד למצב הקודם כאשר תמיכת אטינגר בהצעת החלטה בתוך הוועד היוותה אישור של מנהל המחלקה. עם זאת, יש לסייג את טיעונו בדבר השפעתו הממשית של ועד החקלאות. לאורך שנות פעילותו טענו חברים משני הסקטורים גם יחד, הן הפועלי והן הפרטי, כי ההחלטה לתמוך בצורות התיישבות מסוימות התקבלה על ידי ראשי המחלקה עוד לפני הקמת הוועד, ועל כן לא נותר לוועד אלא לקבלה כעובדה מוגמרת. חברי הוועד הרגישו כי "כל מה שקיים כיום ביישוב החדש היה קיים כבר לפני היווסד ועד החקלאות. הוועד מצא לפניו דברים מוכנים, ונשאר לו רק לשנות פרטים."⁵⁹ תלונה זו כוונה בעיקר לצורות ההתיישבות השיתופית – לקבוצה, ועוד יותר מכך לקיבוץ הגדול. כך כתב וילקנסקי, המזוהה עם מחנה הפועלים, לאטינגר:

יש להדגיש כי ועד החקלאות איננו דן על צורות ההתיישבות הקיימות, כי אם עוסק רק בקביעת התקציבים וברור שאלות טכניות במסגרת ההתיישבות הנתנת. אחרת יתקבל הרושם שכל אחד ואחד מאתנו אחראי למשל בעד קבוצה גדולה וכיוצא, מה שלא מתאים למציאות.⁶⁰

זוכוביציקי, איש החקלאות הפרטית, טען דברים דומים: "הנני מבין שבנוגע לצורות ההתיישבות אין ועד החקלאות יוכל להחליט, כי הכל תלוי בקונגרס."⁶¹ קראוזה החריף את הדברים וטען:

אני מכיר שאנו רק ועד מיעוץ, אולם, אם במשך שנים עומד הוועד המיעוץ הזה בדעה ידועה ואין שמים לב לזה – הלא אין לוועד שום ערך. [...] חמש שנים ישנו רוב בוועד כנגד הקבוצה הגדולה ואין שמים לב לו.⁶²

58 פרוטוקול ישיבת ועד החקלאות במושב ה'24, ט'-י"ב שבט תרפ"ז (12-13.1.1927), אצ"מ S15/352II.

59 הדובר הוא אייזנברג; ראה הערה 48 לעיל.

60 מכתב וילקנסקי אל אטינגר, 19.3.1926, אצ"מ S15/283B.

61 ראה הערה 58 לעיל.

62 שם.

הערכת פועלו של ועד החקלאות לאור המניעים להקמתו

כאיוז מידה הצליח הוועד בשנות פעילותו למלא את התפקיד שהועידו לו מקימיו – גישור הפערים "בין ההנהלה הציונית בארץ והישוב החדש מצד אחד לבין הישוב הישן מצד שני"⁶³ רומה שהוועד הצליח במידה ניכרת: במסגרת פעילותו תרמו דמויות מובילות במגזרים השונים של הסקטור החקלאי תרומה ממשית לעבודה השוטפת של מחלקת ההתיישבות, לעיצוב מדיניותה ולגיבוש כליה התכנוניים. בנכונותם של נציגי המרכז החקלאי לתת יד לעבודת המחלקה אין כדי להפגיע, בהתחשב בכך שהתנועה שהם ייצגו הייתה הנהגית העיקרית מעבודתה של המחלקה. ההישג האמיתי טמון, כך נראה, בשילובם של נציגי החקלאות הפרטית (האיכרים) ומוסדותיה בעבודת המחלקה. ראשי המחלקה גילו במדיניותם, כפי שהוצגה בפני הוועד, נכונות, ולו גם מוגבלת, להתחשב בצורכי המושבות הקטנות והחלשות יותר. כמו כן, בעצם הענקת ייצוג בוועד לאיכרים, ברומה לזה שהוענק לפועלים, הודו ראשי המחלקה באופן פורמלי במעמדם המיוחד של האיכרים בסקטור החקלאי ובזכותם להשפיע על עיצוב מפעל ההתיישבות של ההסתדרות הציונית, אף שהם לא היו נושאי או מושאי העיקריים. מדיניות נבונה זו, שהעידה על היעדר כל כוונה לפגוע באינטרסים של האיכרים, יצרה מצב שבו ניתן היה לגייס את נציגי האיכרות כשותפים וכתומכים במפעל ההתיישבותי שקידם באופן ישיר את האינטרסים של המגזר הפועלי. וכך, אחרי שלושה מושבים של הוועד, שבהם זכו מושבות מספר לטיפול פרטני נרחב בבעיותיהן, ולאחר סיור מטעם הוועד ביישובי העובדים בעמק, דיבר אהרן אייזנברג, האיכר הוותיק ואיש אגודת "נטעים", בהתלהבות על העבודה ההתיישבותית של המחלקה ושל הוועד:

הנני רואה חובה לעצמי להצהיר, כי ברכישת שטח גדול בעמק נעשה צעד חשוב, אשר יש לסמנו בתור התחלה טובה לישוב החדש. [...] לו באו קודם לשאול אם להתחיל בעבודה זו, היו אולי רבים מאתנו פוחדים להתחיל בדבר במצב כספי קשה זה. עלינו אפוא להודות לאלה שהתחילו בדבר החשוב הזה. [...]

בהזדמנות זו רוצה אני להראות על החשיבות שבעצם יסוד ועד החקלאות. ביסוד הוועד נעשה צעד חשוב לשתוף הישוב בעבודה הישובית, ותקותי וחפצי שיבוא יום ולוועד הזה תהיה השפעה לא רק על המשקים של ההסתדרות הציונית, אלא על כל העבודה החקלאית בארץ.⁶⁴

בתגובה על הצהרות אלה של נציגי האיכרות, ציין אטינגר בסיפוק את החשיבות

63 ראה הערה 10 לעיל.

64 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושבו הרביעי, ח'-ט' בניסן תרפ"ב (1922.4.7-6), אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 506.

היתרה שישנה לחוות-דעתו של מר אייזנברג, ביחוד לרגל זה שהוא היה עד-ראיה לכל התפתחותו החקלאית בארץ.⁶⁵

באמצעות פעילותם בוועד החקלאות, הגיעו נציגי האיכרים להנדהות בסיסית עם המחלקה להתיישבות, ולראיית המחלקה כנציגה הציבורית-רשמית של החקלאות כולה בתוך המערכת הציונית. כך ניתן היה לגייסם לפעולה יחד עם נציגי הפועלים בוועד החקלאות, כשרולה מאוחרת לטובת האינטרסים של המחלקה, בעיקר בוויכוחים תקציביים במוסדות הציוניים העולמיים, ובמאבקים השוטפים עם מחלקת הכספים של ההנהלה הציונית בארץ. למשל, כשהגיע לוועד בדצמבר 1922 מידע על כוונה לבצע קיצוץ גדול בתקציב ההתיישבות, הוחלט "לבחור בוועדה שתארגן את הפעולה הממשית להגנת עניני החקלאות בהסתדרות הציונית",⁶⁶ והוכן תזכיר "על ערכה של ההתיישבות החקלאית בשעה זו",⁶⁷ שנועד להפצה בין חברי הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית. התזכיר החתום על ידי כל חברי ועד החקלאות, פועלים ואיכרים כאחד, מסתיים בקביעה נחרצת: "חתירה תחת ההתיישבות החקלאית היא חתירה תחת הציונות" (ההדגשה שלנו).⁶⁸

ועד החקלאות גם סיפק למחלקת ההתיישבות גיבוי ציבורי במאבקים שניהלה עם הגזברות של ההנהלה הציונית. ראשי המחלקה יכלו לסמוך על כך, שנציגי כל המגזרים יתלכדו לחזית מאוחדת בהתנגדותם ללחצי מחלקת הכספים להנהיג קיצוצים בתקציב ההתיישבות החקלאית. כך, למשל, במושב ה-14, בפברואר 1924, התרחשה תקרית שהייתה אחת העילות המיידיות לכתיבת תזכיר הביקורת של ון-פריזלנדר, שכבר צוטט לעיל:

וֹן פֶּרִיזְלֵנְדֶּר: מוכרחים לעשות את הקיצוצים, אפילו אם יגררו אחריהם הפסד, בכדי שלא לבוא לידי קטסטרופה. מר הרצפלד חושב, שלמרות המצב הקשה אין אפשרות לקצץ בתקציב אף במשהו. אחרי ברור מחליטים: ועד החקלאות מוצא שכל קצוץ בתקציב החקלאות כיום עלול להרוס את העבודה שנעשתה עד כה. הוועד מעיר את תשומת לב המחלקה על החשיבות להשיג סכום של 20,000 ע"ת תקציב השנה הבאה.⁶⁹

הנה כי כן, נציגי המחלקה להתיישבות וכן הפועלים והאיכרים המרו את פיו של הגזבר, שבא להתריע בפניהם אישית על המצב הקשה. לא רק שדחו את דרישתו

65 ראה הערה 10 לעיל.

66 פרוטוקול ישיבת ועד החקלאות במושב ה-8, ב' בכסלו תרפ"ג (10.12.1922), אה"ע, רשימה III, חטיבה IV, 235, תיק 506.

67 "על ערכה של ההתיישבות החקלאית בשעה זו", ירושלים, י"ב בטבת תרפ"ג (31.12.1923), אצ"מ S15/219A.

68 שם.

69 ראה הערה 18 לעיל.

להנהיג קיצוצים, אלא שהעלו דרישה נגדית להרחיב את האמצעים שיועמדו לרשות המחלקה במשך שנת התקציב.

קואופטציה זו של נציגי האיכרים הביאה למעשה לשילובם כמומחים-יועצים במפעל ההתיישבות של הפועלים; במסגרת ועד החקלאות נוצרו יחסי עבודה ענייניים בין נציגי הפועלים והאיכרים, כאשר כל צד מביע את דעתו ותורם את תרומתו לליבוץ סוגיות הכרוכות בטיפול בבעיות של הצד השני. כך לקחו נציגי האיכרים חלק בסיוורים במשקים, השתתפו בדיונים המעשיים והשיאו עצות לפתרון בעיות קונקרטריות במשקי הפועלים. הם דנו בבעיות אספקת המים ברגניה,⁷⁰ הדגישו את דחיפות הקמתן של רפתות בנהלל,⁷¹ וציינו את הצורך להגיע להסדרים כספיים בין המושב לבין המוסדות שיקלו את עומס החוב המוטל על המתיישבים.⁷² א. קראוזה התמנה לוועדה לקביעת מועמדים להתיישבות בעמק.⁷³ אפילו נציג תקיף ומובהק של האיכרים, כמו ראב מהסתרות "בני בנימין", לא נרתע מלהביע הזדהות עקרונית עם דרכי הפעולה של המרכז החקלאי בהחרת פועלים למושבות, בהכשרתם לחקלאות ובהעברתם להתיישבות החדשה:

הכנת החלוצים זהו צורך הכרחי. אם גם יהיו אמצעים להתיישבות, לא יהיה לנו חומר אנושי להתיישבות אם לא נכינו תחילה. על ידי החבורות הולכת ומתגשמת החדירה למושבות. [...] אבל אם נצא בהצעה של התיישבות אידיאלית [כלומר, דחית התיישבות חדשה עד שניתן לספק את כל האמצעים הדרושים] לא נפעל כלום. האמצעים שברשותנו הם מצומצמים, ואם נגדיל את הסכומים להתיישבות ובאותו זמן נקטין אותה – אז כל עבודתו איננה כדאית. גם ההתיישבות הראשונה הייתה קשורה בקשיים דומים לזו של עכשו ובכל זאת המושבות מתקיימות ומתפתחות.⁷⁴

התייחסות זו הייתה הדדית, ונציגי הפועלים נטלו חלק פעיל בביקורים ביישובי האיכרים ובריונים על בעיותיהן של המושבות הקטנות. כך, למשל, הטיפול בבעיות של "מוצא" הופקד בידי וילקנסקי והרצפלד;⁷⁵ וכשם שנציג האיכרים דרש הקלה בתנאים הכספיים למתיישבי נהלל, כך דרש יפה התחשבות במצבם של המתיישבים במושבות החדשות:

- 70 ראה הערה 64 לעיל.
 71 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-3, כ"ג באדר תרפ"ב (23.3.1922), אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 506.
 72 ראה הערה 18 לעיל.
 73 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-12, ה' בכסלו תרפ"ד (13.11.1923), אצ"מ S1/784.
 74 ראה הערה 1 לעיל.
 75 ראה הערה 11 והערה 64 לעיל.

תנאי החוזים עם המתישבים במגריאל וכו' הם כמדומני יותר מדי קשים. יכול להיות שהם מסכימים לזה מפני חוסר נסיון, אולם ההנה"צ לא הייתה צריכה לעשות זאת.⁷⁶

העובדה שהקולות בהצבעות השונות התחלקו לא לפי השתייכות סקטוריאלית, אלא לפי העניין, משקפת גם היא את הרוח ששררה בוועד החקלאות. כך, למשל, באחד הדיונים התקציביים עלתה השאלה, אם לתת עדיפות לכיסוס משקים קיימים או להקמת משקים חדשים:

בהצבעה על השאלה אם לכלול בסוס משקים ידועים בתוך תקציב של 125,000 ל"מ מתחלקות הדעות: ה"ה אטינגר, וילקנסקי וקראוזה מצביעים בעד הבסוס, וה"ה הרצפלה, יפה וראב – נגד.⁷⁷

משמע, חילוקי הדעות המקצועיים בין החברים המומחים לבין החברים עסקני ההתיישבות האפילו על המחלוקות האידיאולוגיות שהיו קיימות בין המגזרים השונים בסקטור הכפרי. הפגשת המומחים במסגרת פורמלית-מקצועית מיתנה את הוויכוח האידיאולוגי בנושאי ההתיישבות החקלאית.

סדר היום של ועד החקלאות התמקד בעיקר בנושאים מעשיים וטכניים ולא בנושאים התיישבותיים ערכיים. כאשר נושאים בעלי משמעות רעיונית עלו לדיון, ניכר, לפי הרישום בפרוטוקולים, כי נעשה ניסיון למנוע גלישה לתחום הערכי ולהשאיר את הדיון בתחום המעשי. לדוגמה, כשמתנגדי הקבוצה, ובמיוחד הקיבוץ הגדול, הביעו את עמדתם, לא הגיבו תומכי הקיבוץ במונחים של ערכים חברתיים וצדק סוציאלי, אלא התבססו על נימוקים מעשיים: צורת ההתיישבות הקיבוצית מבטאת את רצון המתיישבים, ובפועל אי אפשר לאלץ את המתיישבים לנטוש את אורח החיים שבחרו בו לטובת אחר.⁷⁸ באופן דומה, הבעת עמדות בנושא מעורר מחלוקת כמו העבודה העצמית בהתיישבות, לא גררה אחריה ויכוח עקרוני נוקב.⁷⁹ משתפי הדיונים העדיפו לנצל את המפגש במסגרת המקצועית לחילופי דעות ענייניים. בדיונים אלה ניתנה עדיפות לאינטרסים המשותפים שלהם בחקלאות ובהתיישבות.

לסיכום, סקירת פעילותו של ועד החקלאות מאירה באור שונה מהמקובל את יחסי האיכרים והסקטור הפועלי. בהיסטוריוגרפיה היישובית נוטים להציג את יחסי האיכרים והפועלים בעיקר באספקלריית המאבק על העבודה העברית, שהתנהל

76 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-22 (ראה הערה 30 לעיל).

77 ראה הערה 1 לעיל.

78 פרוטוקול ישיבות ועד החקלאות במושב ה-10, כ"ה, כ"ו וכ"ח בתמוז תרפ"ג (1923.7.12, 9.10), אה"ע, רשימה III, חטיבה 235IV, תיק 829.

79 ראה הערה 11 לעיל.

בתקופות שונות תוך פולמוס חריף והתנגשויות אלימות (בעיקר בסוף שנת 1929). לא ברור אם חברי הוועד היו מצליחים לשמור על האווירה העניינית והרגועה בדיוניהם, לו התנהלו בתקופה של החרפת היחסים סביב סוגייה זו. לשאלה היפותטית זו לא ניתן להשיב, אך ברור מהממצאים המוצגים לעיל, כי בשנים 1921-1927 רשמו נציגי האיכרים והפועלים בוועד החקלאות פרק של שיתוף פעולה וקידום אינטרסים משותפים. ייתכן גם, שאילו היה ועד החקלאות קיים גם בסוף 1927, היו פני המאבק בין הפועלים לאיכרים בפתח-תקווה שונים. מן הראוי אפוא, שפן נשכח זה של היחסים בין ההתיישבות העובדת והאיכרות הפרטית יילקח בחשבון בניסיונות לסכם את היחסים בין המגזרים השונים בחקלאות בתקופת היישוב.

נספח

סדר היום של מושבי ועד החקלאות

המושב ה-1, י"ח-י"ט בכסלו תרפ"ב (19-20 בדצמבר 1921)

- א. דו"ח על עבודות ההתיישבות החקלאית של ההסתדרות הציונית - אטינגר
- ב. דו"ח על ייסוד תחנת הניסיון - וילקנסקי
- ג. דיון על מושבים - נחלת יהודה
מושבות - מוצא, גדרה, נס ציונה, באר טוביה
- קבוצות - דגניה, גבעת שמואל
- ד. אדמות - אגודת "נטעים"

המושב ה-2, כ"ה-כ"ו בטבת תרפ"ב (25-26 בינואר 1922)

- א. דו"חות מהביקורים ביישובים שהוזכרו בישיבה 1
- ב. אגודת "נטעים" - התיישבות פועלית
- ג. הלוואות לבורדים
- ד. כפר אוריה

המושב ה-3, כ"ג באדר תרפ"ב (23 במרס 1922)

- א. כנרת
- ב. כנרת הר
- ג. שני מושבים - נהלל וגבעת יחזקאל

המושב ה-4, ח'-ט' בניסן תרפ"ב (6-7 באפריל 1922)

- א. סיכום רשמי הביקור בעמק יזרעאל ובעמק הירדן

- ב. כנרת הר, דגניה א', דגניה ב', עין חרוד
- ג. מוצא, באר יעקב
- ד. קבוצה גליציאית; קואופרטיב "גאולה"; קואופרטיב "כרמים"

המושב ה-5, ט'-ט"ו בסיוון תרפ"ב (5-6 ביוני 1922)

- א. נס ציונה; הקבוצה הגליציאית
- ב. הלוואות לבורדים
- ג. מצב כספי ותקציב
- ד. הצעות "בני בנימין"
- ה. עזרת אחים פתח-תקווה; אגודת יהודים הרריים
- ו. דרכי ההתיישבות להבא

המושב ה-6, ז'-ח' בתמוז תרפ"ב (4-5 ביולי 1922)

התקציב של עבודת ההתיישבות כשנת תרפ"ג

המושב ה-7, י"ב בתשרי תרפ"ג (4 באוקטובר 1922)

- א. תקציב תרפ"ג
- ב. בלפוריה, כפר אוריה, הקבוצה הגליציאית, קלנדיה

המושב ה-8, כ' בכסלו תרפ"ג (10 בדצמבר 1922)

- א. מצב עבודות המחלקה להתיישבות לאור המצב הכספי
- ב. נס ציונה, כפר אוריה, מושב מזרחי בחדרה, באר טוביה, באר יעקב
- ג. הלוואות לבורדים
- ד. תערוכה חקלאית

המושב ה-9, ח' בסיוון תרפ"ג (23 במאי 1923)

ישיבה עם ועדת הביקורת. דרכי עבודתם של ועד החקלאות והמחלקה

המושב ה-10, כ"ה, כ"ו וכ"ז בתמוז תרפ"ג (9, 10, 12 ביולי 1923)

- א. דרכי התיישבותנו להבא ותכנית התיישבות חקלאית לשנת תרפ"ד
- ב. תקציב תרפ"ד
- ג. שכונת עובדים
- ד. סידור הנהלת ענייני ההתיישבות החקלאית
- ה. באר טוביה, גדרה, פקיעין, בני יהודה

המושב ה-11, כ"ג-כ"ד בתשרי תרפ"ד (3-4 באוקטובר 1923)

- א. ענייני ההתיישבות החקלאית בקונגרס הי"ג

- ב. תקציב תרפ"ד
- ג. כפר סבא, בלפוריה
- ד. הצעת מר קוקוי (שטחים ליד עכו); הצעת מר ליאון בן יהודה (גידול תולעי משי)
- ה. תערוכה חקלאית
- ו. הלוואות לבורדים
- ז. מצב נטיעות זית במושבות העבריות

המושב ה-12, ה' בכסלו תרפ"ז (13 בנובמבר 1923)

אדמת תל עדש

מושב שלא מן המניין עם פרופ' א. מיד, ה' בכסלו תרפ"ד (13 בנובמבר 1923)

המושב ה-13

(העתק של הפרוטוקול לא נמצא.)

המושב ה-14, י"ד-ט"ו באדר א' תרפ"ד (19-20 בפברואר 1924)

- א. הצעה לארגון התיישבותי
- ב. נהלל
- ג. הרכב ועד החקלאות להבא
- ד. ועידת ההתיישבות
- ה. תנאי ההתיישבות
- ו. מצב העבודות
- ז. פורייה

המושב ה-15, ג'-ד' בניסן תרפ"ד (8 באפריל 1924)

הקווים הכלליים של תכנית ההתיישבות החקלאית לשנת תרפ"ה

המושב ה-16, כ"ב באייר תרפ"ד (26 במאי 1924)

הצעת תקציב תרפ"ה

המושב ה-17, ד'-ה' במנחם-אב תרפ"ד (4-5 באוגוסט 1924)

הצעת חוזה עם המתיישבים האינדיבידואליים

המושב ה-18, כ"ב-כ"ד באלול תרפ"ד (21-23 בספטמבר 1924)

- א. דין וחשבון קודם של ועדת התכניות
- ב. תקציב ההתיישבות החקלאית לשנת תרפ"ה
- ג. באר יעקב, נס ציונה, רחובות, יבנאל

- ד. טוכנות של "הכשרת היישוב" בלודו'
- ה. ועדה להלוואות לבורדים
- ו. חברת מעבר

המושב ה-19, ב' מרחשוון תרפ"ה (30 באוקטובר 1924)

- א. הכשרת חלוצים לחקלאות
- ב. כפר אוריה

המושב ה-20, ד' בניסן וב' באייר תרפ"ה (26 ו-29 באפריל 1924)

התיישבות בסביבת הערים

המושב ה-21, כ"ד-כ"ה בתמוז תרפ"ה (16-17 ביולי 1925)

תקציב ההתיישבות החקלאית לשנת תרפ"ו

המושב ה-22, ז' בניסן תרפ"ו (22 במרס 1926)

- א. תקציב ההתיישבות החקלאית לשנת תרפ"ו
- ב. התיישבותם של בני מתיישבים
- ג. בניינים ציבוריים ובעלי מקצוע במושבים

המושב ה-23, ט' בכסלו תרפ"ז (15 בנובמבר 1926)

- א. תקציב ההתיישבות החקלאית תרפ"ז
- ב. בחירות לוועדות השונות (ועדת הלוואות לבורדים; ועדת תכניות)

המושב ה-24, ט"ו-ט"ז בשבט תרפ"ז (12-13 בינואר 1927)

- א. תקציב ההתיישבות החקלאית
- ב. חוזים עם המתיישבים

המושב ה-25, ו' וז' באדר א' תרפ"ז (8-9 בפברואר 1927)

- א. ועדת העשר
- ב. החוזים עם המתיישבים
- ג. התיישבות בני המעמד הבינוני
- ד. המפקד החקלאי

המושב ה-26, כ"ב בניסן תרפ"ז (22 ביוני 1927)

חברות המטעים וההתיישבות באזור המטעים

המושב ה-27, כ"ד בתמוז תרפ"ז (25 ביולי 1927)

תקציב ההתיישבות החקלאית לשנת תרפ"ח